

KÜL TEGİN Mİ YOKSA KÖL TEGİN Mİ?*

Louis BAZIN

Özet

Adına bir anıt-yazıt (*Orhun I*) dikilmiş olan (Gök) Türk Kaganlığı'nın tarihi şahsiyeti Köl tegin'in adındaki ilk ibarenin, unvan mahiyetinde bir sözcük olduğunun ve bunun okunuşunun, "Kül" mü, yoksa "Köl" şeklinde mi olması gerektiği konusunda bugüne kadar kesin bir kanaate ulaşılmamış olmakla beraber ve de geleneksel olarak "Kül" şeklinin tercih edilmesine rağmen; Louis Bazin'in öne sürdüğü ve haklı olabileceğini düşündüğümüz nazariyeye göre bu kelimenin doğru okunuşu "Köl" olmalıdır. Bu okunuşun fonetik değerlendirmesi ve kelimenin etimolojik açıklaması da (göl; göl/deniz gibi engin bilgi, cesaret, erdem, erk, vb., sahibi...) yapılmıştır ki, dayandığı kaynak Kaşgarlı Mahmûd'un başyapıtıdır.

Anahtar Kelimeler: Göl, Köl tegin, Kül tegin, (Gök) Türk, L. Bazin, Kaşgarlı Mahmûd.

Doğu Türkleri'nin hükümdarı Bilgä Kagan'ın kardeşi olan, *Orhon I yazıtı*'nın kahramanının adı [Köl tegin], Batı ilmi literatüründe fonetik açıdan ilk defa G. Schlegel tarafından yorumlanmıştır (*La Stèle Funéraire du Téghin Giogh*, MSFOu., 1892); Schlegel bunu yaparken, söz konusu Türkçe isim-unvanın Çince transkripsiyonunda ilk işaret/harfin, Türkçe gök (kök) = "mavi" kelimesinin bir muadili olabileceğini düşünmüştü.

* "Kül Tegin ou Köl Tegin?", *Scholia: Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, band 14, Wiesbaden 1981, s. 1-7.

İlk bakışta hoş ve tatminkâr görünen bu yorum, hemen hemen aynı yıllarda V. Thomsen ve W. Radloff'un birbiri ardından icra ettikleri bu Türkçe yazıtın çözümlemeleri ile uyuşmuyordu. Onların her ikisi de Kül tegin olarak okudukları ibarenin ilk kelimesinin son harfinin, pekâla ön dereceli [açık] bir l olduğunu ortaya koydular.

V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées* (MSFOu., 1896) adlı eserinde kül kelimesinin yorumu hakkında etraflıca açıklama yapmıştır (s. 73). O, haklı olarak bu kelimenin [Kül'ün], Kırgız sözlü edebiyatı nümünelerinden *Sämätây destanı*'nın kahramanı Kül Çoro'nun adının yorumlanmasına dair teorilerle açıklanmasının, çok şüpheli bir durum olduğunu göstermekteydi; zira burada yer alan ilk ibare, kül = "çiçek" (Farsça'dan iktibas edilmiş, krş. Osmanlıca gül) olarak anlaşılmıştır; oysa kül/gül = "çiçek" şeklinin her nasılsa VIII. yüzyıl Doğu Türkleri'nden aktarılmış olabileceğini farz etmek bir anakronizm, yani tarihî aykırılık olur. Thomsen, Radloff ile birlikte, kül ve külig kelimeleri arasındaki morfolojik bağlantıların açıklamasına dair öneride bulunmadan, külig = "yiğit" (aşlında kü-lig = "şöhret, övünç") şeklindeki yaklaşımı tercih eder.

Thomsen ve Radloff'un bir defaya mahsus tam bir uyum içerisinde birleşen otoritesi, Kül Tegin şeklindeki okunuşu Türkoloji geleneğine kabul ettirmiştir; Bilgä [Bilge] Kagan'ın küçük kardeşinin adı, bu okunuş şekliyle uluslararası literatüre mâl olmuş ve özellikle Türkiye'de, bu ad erkek ismi olarak kullanılacak derecede kabullenilmiştir.

Bununla beraber, asırların gerisinden, XI. yüzyılın büyük bir Türkologunun sesi bu okunuşa muhalif olarak yükseliyor: bu Kül değil, Köldür; Kaşgarlı mahmûd kendi zamanında da iyi bilinen Türkçe unvanların terkiib ve oluşumlarını açıklarken söz konusu isim-unvandaki köl unsurunu bu şekilde belirtir. Mahmûd al kâşğarî [Kaşgarlı mahmûd]'nin *Dîwân Lûgat at-Türk* [*Divanü Lûgat-it-Türk*] adlı eserinin neşri ilk defa Ahmed rif'at tarafından 1915-1917 yıllarında İstanbul'da yapılmış olup, eserin dizini de ilk defa, alelacele bir şekilde, C. Broeckmann tarafından 1928 yılında yapılmıştır, daha sonra da günümüz Türkçesine çevirisi, dizin ve tıpkıbasımı ile birlikte Besim Atalay tarafından yayımlanmıştır (*Divanü Lûgat-it-Türk [Tercemesi, I-IV,]* Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1939-1943, [*Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı,*

TDK. Yay., Ankara 1941]; bundan sonra *B.A.* olarak kısaltılmış şekliyle geçecektir); gerçekten de Kaşgarlı, eserinde bu kelimenin etimolojisini [kökenini] sarıh bir şekilde Türkçe köl = “göl” kelimesine bağlamaktadır.

Kaşgarlı, irkin = “su kütleli/birikintisi” (krş. Osmanlıca irk = “(su) birikinti(si)/gölet(i) oluşturmak”) kelimesini izâh ederken, ilk seferinde, bu unvanın Karluklar’da Köl İrkin şeklinde kullanıldığına dikkat çekerek bunun şahıslarda, meselâ bir [boy] başkan[ı] için “dopdolu [engin] bir göl ile mukayese edilebilir derecede zekâ/bilgi yığını[na sahip kişi]” (*B.A.*, I, 108; tıpkıbasım, 67) anlamını çağrıştırabileceği yolunda bir açıklama yapıyor.

Daha sonra bilgä [bilge]= “hakim, akıllı/bilgili” kelimesini ele aldığı da, bunun hakkında Uygur Hanları’na verilen Köl Bilgä Xän [Bilge Han] unvanını zikrederek, bu unvanı, “bir göl (ğadır) [gölün yoğunluğu] ile mukayese edilebilecek [derecede] zekâ (‘aql [akıl]) [zekâyaya sahip kişi ...]” anlamını çağrıştırır diye yorumluyor ve bu arada Köl İrkin’in açıklamasını da daha veciz surette ele alarak, iki aynı Arabça kelime [ğadır, ‘aql] üzerinde duruyor (*B.A.*, I, 428; tıpkıbasım, 215). Demek ki Kaşgarlı’nın yaptığı açıklama irticâlen değil, üzerinde filoloji açısından düşünülerek yapılmış bir tefsirdir.

Böylece delâleti dokuz asır öncesine kadar giden Köl unsuru [kelimesi], Kaşgarlı tarafından, yaşadığı devirdeki Türkçe konuşan muhtelif topluluklarda var olan Türkçe “göl”, köl ismine mutabık bir şekilde, asalet sıfatı olarak algılanmıştır (krş. Osmanlıca göl, Türkmence köl, Yakutça küöl; diğer yandan bu son iki şekil [örnek], yukarıda zikredilen yerlerde sesli harfin uzunluğunu teyid edencesine dolgun bir –“wāw” [Arabça “و”]– harfi vasıtasıyla belirtilmiş).

Anlam bakımından [semantik açıdan] ise, bu ilk malûmâtçımıza göre (ki kendisi de bir Kara Hanlı Türküdür) durum sembolik bir anlatımla ifade ediliyor: “göl” (veya “su kütleli”, irkin), bir hükümdarın veya makam sahibi bir kişinin zekâsının (‘aql) bitmez-tükenmez [derya gibi, engin, ...] vasfını simgelemektedir.

Şu halde Kaşgarlı’nın görüşüne göre, Köl İrkin ve Köl Bilgä Xän [Bilge Han] unvanlarında yer alan Köl kelimesinin mânâsında ve etimolojisinde hiçbir surette anlam belirsizliği veya birkaç anlama çekilebilme söz konusu değildir.

Kaşgarlı, her ne kadar bu unvanı [Köl], devamında tegin (genellikle "prens" diye çevrilir) kelimesi ile beraber kullanıldığı şekliyle [Köl tegin] zikretmemişse de, XIX. yüzyılın sonundan itibaren Türkologlar tarafından yeknesak olarak Kül Tegin şeklindeki transkripyon ile kabul edilen, Bilgä [Bilge] Kagan'ın küçük kardeşinin isim-unvanını ele alarak yaptığı açıklamalarındaki yaklaşımla, böyle bir benzerlik kurmaya mecbur kalmıştır.

Hakikaten, bu isim-unvanın ilk teriminde yer alan ü veya ö (uzun veya kısa olarak) ses işareti [sesli harfi] Orhon hece alfabeti sisteminde [alfabesinde] de fark gözetilmeden yazılır ve devamında Tegin kelimesi bulunan bu sözde Kül'e karşılık, köl = "göl" kelimesi eski Türk yazıtlarında (bilhassa *Tonyukuk* ve *Orhon I* ve *II*'de) tamamiyle aynı tarzda [ü veya ö ayırt edilmeksizin] yazılmıştır. Öyleyse bahis konusu bu unvanı, alenî olarak Köl yerine tercihan Kül okumanın hiçbir haklı tarafı olamaz.

Bu arada, Bilgä [Bilge] Kagan'ın küçük kardeşini Kül Tegin diye adlandıran bazı yazarlar hariç, ki bunlar arasında Kaşgarlı'nın açıklamasını yok sayıp bir kenara atan bir çok alim ve bilhassa 1926'dan beri W. Barthold ve daha sonra S' G. Clauson ön plana çıkarlar, Türkoloji literatürünün de her şeye rağmen [gelişmeye] devam ettiğini görürüz.

1926'da İstanbul'da konferans şeklinde verdiği on iki dersden (Almanca'ya çevirisi: T. Menzel, "Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens", *Die Welt des Islams*, supplément [ek], 1932 & sq.; Fransızcası: M. Donskis, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Paris 1945) birinde W. Barthold, Kaşgarlı'nın mütalâasını şu şekilde tenkid ediyor (Fransızca metin, s. 72):

«... yazar [Kaşgarlı] kül kelimesinin eski anlamından habersizce, kendisine göre, hakanın zekâsının engin bir deniz kadar şümüllü olduğu anlamına gelen bir unvanın son derece yüzeysel olarak açıklanması vesilesiyle, onu köl = "göl"ün anlamına daha yakın gösteriyor. Gardîzî [Gerdîzî]'nin eserinde Kül-Tegin unvanı Kür-Tegin şeklinde geçmektedir: bu arada tereddüt hakkı müstesna tutulursa, çoğu zaman görülen l ve r'nin yer değiştirmeleri beraberliğinde, Kül ve Kür aynı ve tek

KÜL TEGİN Mİ YOKSA KÖL TEGİN Mİ?

bir kelimedirler. Oysa Kaşgarlı mahmûd bu kûr kelimesini biliyordu ve onu kûr är [er] tabirinde şu anlamda zikreliyordu: "cesaretli, sebatkâr, sağlam [kuvvetli] bir adam", bu da gösteriyor ki, kûr'ün eski mânâsı da kendisinin gözünden kaçmamış; fakat o aynı kelimeyi Kül-Bilgü [Bilge] ve Kül-İrkin unvanlarında yer alan ikinci şekli [kül] ile bilmiyordu...»

Diğer taraftan S^f G. Clauson ise, dev yapıtı, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972'de Kaşgarlı'nın izinden gitmeyi iki kez reddeder:

Eserinin irkin maddesinde, Kül-irkin olarak okuduğu unvan hakkında şunları yazmıştır: «... Kaşgari's etymology is unconvincing; it is almost certain that the title 2 kül, q.v. [quod vide (= see that)], is not identical with kö:l [Kaşgarlı'nın [bu kelime hakkındaki] etimolojisi inandırıcı değildir; bu [ibare] 2 kül, q.v. [quod vide (= buna bakınız/bkz.)], unvanında hemen hemen kesin iken, kö:l ile özdeş değildir; ...» (s. 225).

Daha ileride (a.g.e., s. 715), S^f Gerard bu terimler hakkındaki görüşünü etraflıca açıklıyor:

«... 2 kül either a P.N. [proper or personal name], or more probably a title, very common in the early period; the vowel is uncertain but as the Chinese character used to transcribe it was k'üe, Middle Chinese (Pulleyblank) k'iwât (Giles 3, 252) -ü- is perhaps likelier than -ö-; Kaşgari's etymology is obviously preposterous. The relationship between this word and Küli Çor, the name of the persons commemorated in Ix. [Ixe-xuşotu inscription] is obscure; but the possibility that the word was originally küli, with short -i, cannot be excluded (see Studies, p. 88) [2°] kül [kelimesi] de P.N. [proper or personal name (= şahıs adı veya münasip bir özel isim)] olamaz, büyük bir ihtimalle eski devirlerde çok

yaygın kullanılan bir unvan olabilir; ünlü harfi belirsizdir fakat Çince transkripsiyon işaretlemesinde k'üe (Pulleyblank, *Middle Chinese*, [...]), ve k'iwât (Giles, [...] 3, 252) olarak yazılmıştır; -ü- muhtemelen -ö- 'den daha uygun [bir ses/ünlü harf] olmalıdır: Kaşgarlı'nın etimolojik açıklaması açıkça mantığa aykırıdır. Küli Çor adlı kişinin amsına dikildiği anlaşılan Ix.'de [Ixe-xuşotu inscription (= Ihe Huşotu yazıtı)'nda] bahsi geçen "Küli Çor" kişi adı ile [bu kül sözcüğünün] bağlantısı muğlakdır; fakat bu kelimenin [kül'ün] orijinal hali muhtemelen [sondaki] hariç tutulamayan kısa -i ile belirtilen küli olmalıdır (bkz., *Studies*, s. 88) »

Bu son gönderme S' G. Clauson'un *Turkish and Mongolian Studies*, (RAS., London 1962) adlı eseri ile de ilgilidir; bu eserde bir çok eski Türkçe unvanın, hatta "Türk" (yazar Türkü okunmasını teklif ediyor, bu konuya da ileride değineceğiz) adının bizatihi kendisinin bile, Çince transkripsiyonlarından kaynaklanan problemler tartışılmaktadır.

Öyle görünüyor ki S' G. Clauson, W. Barthold'un Bilgä [Bilge] Kagan'ın kardeşinin unvanının ilk kelimesininin, kür'ün (= katı, metin, sebatlı, cesaretli) bir varyantı olan Kül olduğuna ve bunun da [orta Türkçe'de] sıkça görülen l ile r'nin aralarında yer değiştirmesi ile açıklanabileceğine ilişkin nazariyesini, imâ yoluyla bile olsa tekrarlamıyor.

Zaten S' Gerard'ın, Kaşgarlı tarafından yapılan etimolojik açıklamayı, "obviously preposterous [açıkça mantığa aykırı]" diye vasıflandırmasını bu nazariyeye hasretmeden evvel de, nazariyenin bizatihi "son derece yüzeysel" olduğu kabul edilebilir ve şüphesiz bundan dolayıdır ki, *Etimoloji Sözlüğü*'nün yazarı [?] onu unutulmuşluğa bırakıyor. Esasen çok hecelilerde muhtelif ses olayları (benzeşmeler veya farklılaşmalar) sonrasında r'den l'ye geçişlerin veyahut tam tersinin görülmesi doğru bir tesbit ise de; şüphesiz tek hecelilerde de, en azından sonda yer alan r ve l'lerin arasındaki karşıtlık sesbilim açısından makul sayılabilir ve r'li şekil ile l'li şekil "tek ve aynı kelime" olarak kabul edilmeyebilir. Birkaç örneğe bakacak olursak, kür (= güçlü, zorlu) ile kül (= kül,

toz) arasında; bur- (= bükmek, burmak) ile bul- (= bulmak) arasında; kâr- (= karmak, karıştırmak) ile kâl- (= kalmak) arasında; tör (= saygınlık mevki) ile töl (= döl, fötüs) arasında aşikâr bir biçimde anlam karşıtlığı olduğunu görürüz.

Barthold'un nazariyesinin yegâne değeri, tıpkı Kür Tegin (krşz. Kür Xân, [Han] Gür Xân [Gür Han [Gürkan?]]) gibi bir unvanda da tanık olduğumuz kür (= güçlü, zorlu) (krş. Osmanlıca gür) diye Türkçe bir kelimenin mevcudiyeti konusundadır. "kür" kelimesi Kaşgarlı'da (B.A., I, 324-325) kısa u olarak Arabça seslendirme işareti [ötre] ile yazılmıştır ve kısa ü ile okunmalıdır (krş. kısa [ünlü] okunuşu ile Türkmence'deki gür (= sık, gür) kelimesi). Kaşgarlı bunu köl (ö uzun! ve -r değil, -l) ile karıştırmış olamaz, [kaldı ki eserinde] bununla ortak, -k baş harfi ile başlayan üçlü, tek fonem [ses ögesi] mevcuttur.

S' G. Clauson'a gelince (oldukça geniş ve ciddi bilimsel bir dil envanteri üzerine binâ edilmiş olan eski Türkçe'nin ilk etimolojik sözlüğünü meydana getirdiğinden dolayı Türkologlar O'na müteşekkirdir), inanıyoruz ki O'nun bu konudaki esinlenmesi, saçma bir değerlendirme yaparak -çoğu zaman tehlikeli olan "sarhat, anlaşılabilirlik" kanıtından başka bir şey bulamadan- uzak selefi Kaşgarlı mahmûd'un yorumunu [açıklamasını] ters ve hatalı bir şekilde anlamasından kaynaklanmaktadır.

O'nun doğru olarak yaptığı bir şey varsa, bu da üzerinde mutabakat sağlanamamış söz konusu kelimenin transkripsiyon yazılışında kullanılan Çince işarete başvurmasıdır; bunu da tercihini -ö-'ye değil; fakat daha çok -ü-'nün (yani kül'ün) lehine kullanıp, kelimenin ait olduğu dönemdeki telâffuzunu ("k'iwât") öngörerek yapıyor. Fakat burada, S' Gerard'ın kendisinin de önceden belirttiği akıllıca bir hüküm ve tesbite: "the vowel is uncertain [ünlü harf belirsiz]" dayanan, kesin bir kriter görüyoruz. Tıpkı, yalnızca tesadüfi bir olasılıkla tereddüt edilecek işin, *Orhun yazıtları*'nın yazısının [harfinin] -ü- ve -ö- arasında olabilirliğinin nazar-ı itibara alınması gibi, bu konuda tekrar söylemek gerekiyorsa "köl" şeklinde bir okunuş hariç tutulamaz.

Fakat S' G. Clauson'un kabul etmediği durum, açıklamanın köl "göl" mealinde yapılması ve bunun semantik [anlambilim] düzen içerisinde akılcı bir görüş olarak sunulmasıdır; oysa bir hükümdarın veya başkanın zekâsının geniş [engin] bir göl ile mukayese edilmesi fikri, O'nun tarafından: "obviously preposterous [açıkça mantığa aykırı]" olarak değerlendiriliyor. Aynı zamanda

bu görüş, Barthold'un daha önce Kaşgarlı'nın açıklamasını reddetmesindeki esaslı sebep olarak da karşımıza çıkmıştı.

Bununla beraber muhtelif Asya kültürlerinde, özellikle de Türk-Mogol dünyasında, bir kişinin gücünün veya düşüncesinin enginliğini andırmak için geniş bir su kütesinin (göl, deniz, okyanus) adının kullanıldığı başka örnekler de yok değildir.

Mogollar, Lamaizm kiliselerinin başkanlarını tanımlamak için dalai [dalay] (= deniz) kelimesine başvurmuşlardır: Dalai Lama veya Dalai Boğdo. Çiğgis Qa'an [Ka[g]an] (= Cengiz Han)'ın adının gerçeğe en yakın etimolojisi, Uygur Türkçesi'ndeki tiñiz/teñiz (krş. Osmanlıca deniz) (= deniz) kelimesinden alınmadır. Bu [deniz adı] muhtemelen ön Türkçe döneminde Hunlar'ın dilinde kullanılan bir şeklin, Attila'nın 469'da ölen oğlu Dengizix [Dengizek]'in adımda yer alan kelimenin, türevidir. Ming dönemi Çin tarihî kaynaklarından derlenen Mogollar ile ilgili kayıtlarda, Mogol Hanları'nın efsanevî ataları arasında, asalet unvanı Dalai ile başlayan iki Han mevcuttur (L. Hambis, *Documents Sur l'Histoire des Mongols à l'Epoque des Ming*, Paris 1969, s. 161-162). Aynı kaynaklara göre, Ming döneminde Xalxa Mogolları'ndan bir prensin unvanı da Dalai Taiji idi (a.g.e., s. 236).

Farsça daryâ [derya] (= deniz ve akarsu, ırmak) kelimesi mukayese yoluyla "geniş bilgiye vâkıf kişi" anlamını taşıyabilir; bu anlamı ile Türkiye Türkçesi'ne girmiştir: «... derya: ..., 2°) ... engin bilgisi olan kimse ..., (*Türkçe Sözlük*, TDK., Ankara 1974, s. 217) ...».

Arabça qâmûs (= deniz, okyanus) kelimesinin kökünden "qummas (= hatırı sayılır kişi, saygın kişi)" kelimesi elde edilir ki, bu da Farsça'dan alıntıdır.

Şimdilik burada aklımıza ilk gelen örnekleri sıraladık ama sistemli bir çalışmanın bu örneklerin sayısını çoğaltacağına inanıyoruz.

Hatta Türkçe'de, içerisinde köl (= göl) kelimesinin kullanıldığı "düşüncenin derinliğini, enginliğini" anlatan ifadeler üzerine bir araştırma yapmak bile ilginç bir iş olabilir; meselâ bu konuda Türkmence'de bulunan bir deyimî örnek gösterebiliriz: «... "pikir kölüne çümme [fikir gölüne çümme]" (= düşünce gölüne daldırmak, batırmak; derin düşünceye dalmak), (*Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşxabad [Aşkabad] 1962, s. 396a) ...».

KÜL TEGIN Mİ YOKSA KÖL TEGIN Mİ?

O halde semantik açıdan Kaşgarlı'nın açıklamasında saçma gelecek bir şey yoktur ve O'nun açıklaması, zamanında çağdaşları tarafından [dolaysız olarak] anlaşılmalı olmalıdır.

Bizim değerlendirmelerimize göre oldukça gerçekçi şu sonuçlara varıyoruz:

- 1°) Ne eski Türk yazıtlarının yazısı, ne de Çince transkripsiyon, yakıştırma bir kelimenin ünlü harfinin (ö veya ü) ses perdesi çınlaması hakkında kesin belirlemeleri sağlayamıyor.
- 2°) Ne kü-lig şeklindeki yaklaşım, ne de kür kelimesi (her ikisinin de öteden beri var olmalarına ve ikincisinin başka unvanlarda da yer almasına rağmen) ile yapılan açıklamalar doyurucu değildir; ayrıca semantik açıdan inanılması güç olan –ve hiç kimse tarafından iddia edilmeyen– kül (= kül, toz) yorumunu veya buna benzer kül (= çiçek, gül) (Farsça'dan) açıklamasını da reddetmek gerekir, bu gibi yorumlar anakroniktir.
- 3°) Açık ve anlaşılır tek eski tanımlama, kendi zamanında iyi bilinen unvanlarda fonetik olarak kül'ü köl ile karıştırması mümkün görünmeyen Kaşgarlı'nın yaptığıdır; bu tanımlama O'nun atıfta bulunduğu iki başka unvanı daha (Köl İrkin ve Köl Bilgä Xän [Bilge Han]), ["köl" olarak] okumamızı zorunlu kılıyor, bu da bizi andırma ve örnekleme yolu ile yazıtlardaki ibareyi, "Köl Tegin" olarak okumaya sevk ediyor.
- 4°) Bu kelimenin semantik değer olarak "göl" anlamı ile açıklanması kabul görmese bile, XI. yüzyılda Kara Hanlı Türkleri'ne sadece köl (kül değil) şeklinde bir telâffuzu telkin edebildiği doğru bulunmalıdır.
- 5°) Bu açıklama Batılıları şaşırtsa bile, Asyalılar'a ait mefhumlar çerçevesinde akla ters gelebilecek herhangi bir unsur yoktur, zira "engin bir su", genellikle engin bir zekânın, engin bilgi sahibi olmanın ya da erdem sahibi olmanın, bilgeliğin, engin bir iktidar gücünün [erk] (dünyevî veya uhrevî) sembolü olarak kullanılıyordu: Tegin-göl (Köl-Tegin) kullanılışının, Lama-deniz (Dalai-Lama)

sıfatlandırmasından arda kalır yanı yoktur; şunu da unutmamak gerekir ki, öteden beri köl ifadesi veya türevleri, orta Asya'da Aral denizi (Osmanlıca'da Aral gölü) veya Baikal [Baykal gölü] (Bây-Köl) gibi çok büyük [engin] su kütlelerini belirtmiştir.

- 6°) O halde *Orhun yazıtları*'ndaki ifadeyi "Köl tegin" diye okuyoruz ve [anlamlandırma açısından] birinci terim [köl] için "göl" sembolünü "tükenmez bir (akılcı veya ruhi) erk sahibi olma" gibi kabul ediyoruz.
- 7°) Benzer şekilde, Köl İrkin, Köl Bilgä Xän [Bilge Han] gibi ve Köl Tegin unvanının yazılışındaki işaretlerle betimlenmiş Çince transkripsiyonları da (krş. E. Chavannes, *Documents Sur les Toukiue (Turcs) Occidentaux*, St Petesbourg 1903, s. 339-340: Köl Kagan, Köl Çor [Çor], Köl Tarduš Šad [Tarduş Şad], vb...) aynı yorumlama [metodu] ile okuyoruz.

Geriye *Ikhe-Khušotu [Ihe-huşotu] yazıtı*'nda (St G. Clauson-E. Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV-1, Varsovie 1971, 7-33) geçen, Küli Çor [Çor] olarak ileri sürülen ifadenin okunuşunu açıklamak kalıyor, buradaki yazı şu şekildedir: «k ü/ö l i/ï é u/o r» ("k" için kü/kö veya ök/ök birleşmeleri itiyatlı biçim [kesinleşmemiş] ile [okunmalıdır]).

Eğer yazıtlardaki betimleme [yazı yazma, işaretleme, harfleme] sisteminde sessiz harflerin ikilemesinin [çift söylenmesinin/yazılmasının] belirtilmediği olgusunu göz önünde tutarsak, elbette bu unvanı Köl-iç-çor [iç-çor] olarak okuyabiliriz, burada Köl Çor [Çor]'un değişkeni iç [iç] (= iç, dahili) iledir: "iç, dahili"nin "Köl Çor [Çor]"u; bunun gibi bir diğer örnek de *Orhon II*, güney [satır] 14'de yer alır: İç [İç] Buyruk (= iç [işleri] memuru [subayı?], [≡ has ağası]) – doğrudan doğruya Hükümdarlık Sarayı'na bağlı, hükümdarın maiyetinde yer alan [has], (krş. L. Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Médiévaux*, Lille 1974, s. 199-203).

KÜL TEGIN Mİ YOKSA KÖL TEGIN Mİ?

Genel bir usul olarak eski Türk yazıtlarının okunmasında, aralıksız, insicamlı bir takım yazılma kuralları pek hesaba katılmaz. Bu kurallardan biri şudur: aynı kelimedede veya "birleşik kelime"de (tıpkı iç-çor [iç-çor]'da olduğu gibi) sessiz harf ikilemesi/çiftlemesi belirtilmez (krş. L. Bazın, "Le Problème des Consonnes Géménées En Turc Ancien", *Rocznik Orientalistyczny*, XXX-1, 1961). En az bunun kadar önemli ve bilinmemesi hatalara sürükleyen bir diğer kural da sonda yer alan mutlak ünlünün, tam/dolgun (sesli işaret/harf ile) yazılmasıdır; bu tip ünlüler bazen bir sessizi ve onun etrafındaki (önceki veya sonraki) ses varlığını belirten işaret/harf vasıtası ile (ük/ök/kü/kö veya uk/ok/ku/ko vb.'de olduğu gibi) yazılmazlar; bu durum yukarıdaki paragraflarda bahsi geçen Türk kelimesinin değişkeni olan Türuk'ün, «t ü/ö r ük/ök/kü/kö» yazılış şekliyle "Türkü" olarak okunuşunda da ortaya çıkar.

Bu konudaki bütün bu iddialar, bizi Türkoloji geleneğini [bu zamana kadar gelen geleneksel okunuşu/okuma şekillerini/≡ yorumlandırmaları] başka bir tarafa yöneltmeye sevk etti, tabii ki Kül Tegin ve Küli Çor [Çor] okunuşlarını tamamen reddederek; fakat bu meseleyi yeniden ele almak gerekecek ve bununla birlikte tabii ki Türkü okunuşunu da geri çevirmek gerekir.

Abstract

KÜL TEGIN OR KÖL TEGIN?

Köl tegin is a historical personality in the (Kök) Turk kaghanate, for whom a honorary stone inscription was erected (*Orhun I*). The Turcologists still debate on the initial word in his name whether it is "kül" or "köl", an ancient turkic title. Louis Bazın's theory, that the word should be pronounced like "köl", in association with "lake" (i.e. "göl"; that is intelligence, courage, virtue etc. as vast as a lake) seems plausible. Detailed phonetical, semantic and etymological analysis point to the same direction, which is supported by Mahmüd al käşğari's major work.

Keywords: Lake, Köl tegin, Kül tegin, (Kök) Turk, L. Bazın, Mahmüd al käşğari.

Çeviren: Mehmet ZEREN*

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH WOODLAND AVENUE
CHICAGO, ILLINOIS 60637

TO THE HONORABLE CHAIRMAN
OF THE COMMITTEE ON THE
NOMINATION OF MEMBERS
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
WASHINGTON, D. C.

Dear Mr. Chairman: I am pleased to have been invited to
submit my name for consideration for membership in the
National Academy of Sciences. I have the honor to
acknowledge the receipt of your letter of the 10th of
February, 1962, and to express my appreciation for
the opportunity which it affords me to state my views
on the subject of my nomination.

I am a member of the National Academy of Sciences
and have been so since 1954. I have the honor to
acknowledge the receipt of your letter of the 10th of
February, 1962, and to express my appreciation for
the opportunity which it affords me to state my views
on the subject of my nomination.

KİTAPİYAT

Hüseyin AL, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi, 1820-1875*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, 168 s.

Osmanlı finans tarihi ve makro finans konuları ile ilgilenen Hüseyin Al'ın bu eseri bir araştırma

yarışmasında doktora tezi kategorisinde mansiyon ödülü almış bir çalışmadır.

Kitap, giriş, üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır.

Eserde, göze çarpan önemli bir husus yabancı kaynakların yoğun bir şekilde kullanımınıdır. Çalışmanın kaynaklarını Osmanlı arşiv belgelerinden ziyade İngiliz devlet arşivi belgeleri, çok sayıda yabancı ve yerli inceleme eserler ile devre ait İngiliz gazeteleri oluşturmuştur. Bunun nedeninin uluslara ait tarihi borçlanma seyrinin yabancı dilde yayınlanmış olmasından kaynaklandığı gözükmemektedir.

XIX. yüzyılda finansal piyasalara ve devlet borçlanmalarına ilişkin *Giriş* bölümünde (s. 11-13) devletlerin dış borçlanma tarihleri ve sebepleri üzerinde kısaca değinilmekte, uluslararası finans merkezlerinin ortaya çıkışı ve dünya üzerinde etkilerine dikkat çekilmektedir. Dünyada ilk borçlanmanın yapıldığı finans merkezinin Amsterdam olması,